

ІНСТИТУТ ПОТЕРПІЛОГО

у кримінальному праві України:
проблеми та перспективи розвитку

О. В. Шамара

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар Національної академії Служби безпеки України

Висвітлені проблемні питання щодо внесення змін до кримінального законодавства України стосовно обов'язку злочинця відшкодувати потерпілому і суспільству нанесену злочином шкоду в повному обсязі.
Ключові слова: потерпілий від злочину, матеріальна шкода, моральна шкода, відшкодування шкоди, покарання, злочин.

Освещены проблемные вопросы о внесении изменений в уголовное законодательство Украины относительно обязанности преступника возместить потерпевшему и обществу нанесенный ущерб в полном объеме.

Ключевые слова: потерпевший от преступления, материальный ущерб, моральный ущерб, возмещение ущерба, преступление.

The problem points are covered concerning alteration of criminal legislation of Ukraine in the part of the offender's obligation to repair in full the damage impaired to the crime victim and to the public because of the crime.

Keywords: crime victim, material damage, moral damage, reparation of damages, punishment, crime.

У статті 8 Загальної декларації прав людини закріплено, що кожна людина має право на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих людині Конституцією чи Законом. Саме це зазначається і в ст. 3 Конституції України. На сьогодні багато пишуть та ведуть дискусії про необхідність дотримання прав підозрюваного, обвинувачуваного, підсудного та засудженого, абсолютно забуваючи про потерпілого [1, с.100]. Адже захистом потерпілого від злочину, як однієї з найважливіших цінностей, має опікуватися кримінальний закон. Тому забувати про максимальний захист потерпілої сторони, тобто жертви злочину, не слід.

Проблема потерпілого від злочину в кримінальному праві розроблена недостатньо і має комплексний та міжгалузевий характер. Потерпілий від злочину та його поведінка, як визначили вітчизняні науковці, мають важливе кримінально-правове значення, оскільки враховуються при кваліфікації злочинів та призначень покарання [2, с.107]. При будь-якому співвідношенні системи кримінального права і системи кримінального закону на сьогодні в Україні виявляється, що потерпілий у всій багатоаспектності свого виразу (як особа, права якої виявляються порушеними внаслідок вчинення злочину; як елемент об'єкта злочину; як особа, якій надається право впливати на вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності чи від відбування покарання у випадку примирення чи її згоди на спричинення шкоди) поки що залишається поза межами як кримінального законодавства, так і фактично кримінального права. На жаль, сьогодні ми не маємо визначеного кримінально-правового поняття потерпілого від злочину. У вітчизняному законодавстві це поняття зазначається у ст. 49 Криміналь-

но-процесуального кодексу України, де потерпілим визнається фізична особа, якій злочином безпосередньо заподіяно моральну, фізичну чи майнову шкоду.

У своїх роботах цієї проблематиці, приділяли увагу такі науковці, як Ю. Александров, В. Антипов, Ю. Баулін, О. Бантишев, В. Борисов, Н. Володько М. Коржанський, П. Воробей, В. Щупаковський, М. Сенаторов, Т. Присяжнюк та інші науковці.

Метою цієї статті є дослідження проблемних питань стосовно відшкодування потерпілому і суспільству нанесеної злочином шкоди в повному обсязі.

Науковцями застосовуються різні підходи у визначенні принципів цієї галузі права. Так, П. Михайленко до принципів кримінального права України відносить принципи патріотизму, законності і гуманізму [3, с. 8-10].

М. Коржанський називає такі принципи кримінального права:

- принцип законодавчого визначення злочину;
- принцип винної відповідальності;
- принцип суб'єктивного ставлення у вину;
- принцип повної відповідальності;
- принцип пріоритету обставин, пом'якшуючих відповідальність;
- принцип відповідності покарання тяжкості вчиненого злочину;
- принцип повного відшкодування шкоди, заподіяної злочином.

З урахуванням загальної характеристики названих принципів М. Коржанський зробив висновок: «принципами кримінального права є найбільш загальні нормативні положення кримінального законодавства, що виконують конкретно регулятивні функції» [4, с.14-21]. Але тут незайвим буде згадати, що до принципу прийнято відносити основне, вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін, [5,

с. 714]. Запропонований зазначеним науковцем перелік принципів надзвичайно широкий, хоча окремі його положення заслуговують на увагу. Передусім варто звернути увагу на принцип повного відшкодування шкоди, заподіяної злочином.

П. Воробей, М. Коржанський і В. Щупаковський стосовно Кримінального кодексу України (далі – КК України) 1960 р. відзначали, що принцип повного відшкодування заподіяної злочином шкоди у чинному КК України не має відображення і навіть не має спеціальних норм, які б його передбачали. Але він цілком впливає з загальних завдань кримінального законодавства.

Не містять положень про обов'язок злочинця відшкодувати потерпілому і суспільству нанесену злочином шкоду в повному обсязі й інші норми КК України. Відсутність у КК України таких норм пояснюється його головною концепцією – карати порушника закону. Концепції захисту, особливо захисту прав, свобод та інтересів особи (потерпілого), кримінальне законодавство України не знає. Про потерпілого в кримінальному законі немає згадки, про захист громадянина від злочину – також. Стаття 22 (ціль покарання) КК України (1960) про потерпілого і не згадувала [6, с. 114]. Написано це було в 1997 р. про Кримінальний кодекс 1960 р., однак це можна віднести і до КК України 2001 р. Стаття 50 (поняття покарання та його мета) цього Кодексу також про потерпілого не згадує:

«1. Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.».

Саме з цієї причини науковцями було звернуто увагу законодавця на необхідність розробки або загальної концепції, або Закону України «Про соціальні й економічні гарантії відшкодування збитку, заподіяного злочинними діяннями фізичним і юридичним особам, суспільству, державі» [7, с. 33].

Крім того, у Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 29.11.1985 р.), яка є виявом колективної волі світової спільноти, порушено проблему відновлення балансу між правами підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, з одного боку, та інтересами жертви (потерпілого), – з другого. Цей міжнародний документ базується на засадах визнання гідності жертв злочинів. У ньому передбачено ті напрями, в яких необхідно діяти державам для забезпечення відповідного поведіння із названими особами, визначено основні стандарти, згідно з якими потрібно оцінювати законодавство та практику його застосування. На європейському рівні 24.11.1983 р. Радою Європи прийнята Конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів. Комітетом Міністрів Ради Європи розроблені важливі рекомендації, зокрема № R(85)11 від 28.06.1985 р. щодо ролі потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу, № R(87)21 від 17.09.1987 р. щодо допомоги жертвам та запобігання віктимізації, керівні принципи захисту жертв терористичних актів від 2.03.2005 р. та ін.

У сучасному кримінальному законодавстві інших країн по-різному оцінюють значення потерпілого в кримінальному праві. Це обумовлено відповідними положеннями традиційної правової ідеології кожного народу. Разом з тим, аналізуючи кримінально-правове значен-

ня потерпілого в законодавстві різних країн, можна відмітити низку загальних ознак, що пов'язано з єдиним напрямом системи права, а також, як правило, застосуванням загальних закономірностей при конструюванні норм Кримінального кодексу.

Так, у нормах Загальних частин кримінальних кодексів більшості країн колишнього Радянського Союзу ознаки, що характеризують потерпілого від злочину, єдині. Передусім це ознаки, які характеризують поведінку потерпілого при перевищенні меж необхідної оборони та при перевищенні меж, необхідних для затримання особи, яка вчинила злочин (ч. 3 ст. 34 та ч. 2 ст. 35 КК Республіки Білорусь; ч. 3 ст. 32 та ч. 2 ст. 33 КК Республіки Казахстан).

В окремих нормах Загальної частини Кримінального кодексу іноземних країн передбачено в якості кримінально-правової дії покладання обов'язку відшкодування злочинну шкоду, а від відшкодування цієї шкоди можуть залежати призначення покарання та звільнення від нього.

Так, відповідно до ст. 132-45 КК Франції, суд може покласти на засудженого обов'язок відшкодувати повністю або частково шкоду, заподіяну злочинним діянням, відповідно до своїх фінансових можливостей навіть при відсутності рішення по цивільному позову. Стаття 132-59 КК Франції висуває одну з вимог звільнення від покарання – відшкодування заподіяної шкоди та шкідливих наслідків.

Відшкодування шкоди, завданої злочинцем потерпілому, знайшло своє відображення в нормах кримінального законодавства інших іноземних країн. Так, ст. ст. 59 і 60 КК Швейцарії регулюють питання відшкодування потерпілому шкоди, яку йому заподіяно злочинцем чи проступком [8, с. 28-30]. Це також передба-

чено і в §79f КК Федеративної Республіки Німеччини та ст. 38 КК Туреччини.

Аналіз кримінального законодавства іноземних країн дозволяє зробити висновок, що ознаки, які характеризують потерпілого, у складі злочину можуть відноситись до об'єкта, об'єктивної і суб'єктивної сторін злочину, тому їх можна класифікувати залежно від їх відношення до того чи іншого елементу складу злочину.

Крім того, в багатьох європейських країнах велику увагу приділяють відшкодуванню збитків жертвам терористичних актів та інших окремих злочинів, цьому законодавець таких країн присвячує окремі законодавчі акти. У Франції – Декрет № 86-1111 від 15.10.1986 р. «Про відшкодування потерпілим збитку, заподіяного їм терористичними актами», зміст якого, поряд з іншими законодавчими актами, обумовлює виплати компенсації за матеріальну шкоду потерпілими від терористичних актів, у тому числі умов та способу виплат. В Іспанії – Королівський указ № 1311/1998 від 28.10.1998 р. «Про відшкодування збитків жертвам збройних бандитських формувань і терористичних елементів». В Італії – Закон № 302 від 20.10.1990 р. «Про заступництво жертвам терористичних та інших злочинних співтовариств», в Німеччині – Закон «Про компенсацію жертвам насильницьких дій» від 1976 р.

Аналіз кримінального законодавства та правозастосовної практики України, з точки зору їх відповідності цим стандартам, свідчить про необхідність посилення захисту прав та інтересів потерпілих від злочинів, на що також звертає увагу авторський колектив міждисциплінарного правового дослідження «Потерпілий від злочину» [9, с. 27]. За статистичними даними, кількість осіб, потерпілих від злочинів, і розміри заподіяної їм фізичної, майнової та моральної

шкоди з кожним роком збільшуються. Наприклад, від злочинних діянь, справи про які були розглянуті судами у 2003 р., постраждало 154,5 тис. осіб, із них 70,7 тис. – жінки. При цьому кількість потерпілих зросла порівняно з 2002 р. на 7084 особи, або на 4,8 %, у тому числі загиблих – на 444, або на 8,4 %, а осіб, здоров'ю яких було заподіяно шкоду, – на 909 (4,5 %). За цей же період значно збільшився розмір заподіяної фізичним і юридичним особам моральної та матеріальної шкоди – із 443 млн грн до 771,4 млн грн, або на 74 % [10, с. 6-10].

З урахуванням вищезазначеного проблема захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, та ефективного поновлення їхніх прав, своєчасного відшкодування шкоди, заподіяної вчиненим злочином, як свідчать результати аналізу законодавства та практики його застосування, залишається надзвичайно актуальною. Указом Президента України № 1560 від 28.12.2004 р. з метою вдосконалення правового та організаційного механізму захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, було схвалено Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів. Цією Концепцією визначено пріоритетні напрями державної політики у сфері надання допомоги потерпілим, розвитку ефективної системи захисту їхніх законних прав та інтересів.

Одним з основних напрямів забезпечення захисту законних прав та інтересів потерпілих згаданою Концепцією визначено розроблення закону з питань забезпечення відшкодування потерпілим шкоди, в якому, зокрема, повинні бути умови і порядок надання їм правової, медичної, соціальної і матеріальної допомоги, а також допомоги їх родичам і утриманцям, залежно від характеру і наслідків злочину, способу його скоєння, майнового ста-

ну потерпілого й інших обставин, та розроблення механізму реалізації права потерпілого на відшкодування заподіяної злочином шкоди.

На виконання цієї Концепції народними депутатами України В. Сіренком, В. Онопенком та М. Оніщуком було розроблено та подано на розгляд до Верховної Ради України проект Закону України «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину», який відповідно до постанови Верховної Ради України № 3363-IV від 18.01.2006 р. був прийнятий за основу. Проте на підставі постанови Верховної Ради України № 954-V 19.04.2007 р. рішення Верховної Ради України від 18.01.2006 р. про прийняття за основу проекту Закону України про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину, було скасовано, а сам законопроект знятий з розгляду.

На сьогодні питання щодо реалізації Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, залишається невирішеним, як у частині розроблення проекту Закону України «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочину», так і в частині вдосконалення кримінального законодавства України.

Отже, проведене нами дослідження дає підстави запропонувати для дискусії ст. 44 Загальної частини Особливої частини КК України, яку пропонуємо викласти у такій редакції:

«Стаття 44. Правові підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності

Особа, яка вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом, а також на підставі закону України про амністію чи акта помилування.

Звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом, здійснюються виключно судом. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності встановлюється законом.

Звільнення від покарання може мати місце у тому випадку, коли заподіяна шкода потерпілому (фізичній або юридичній особі) винною особою відшкодована повністю або частково та шкідливі

наслідки, викликані злочинним діянням, припинили свою дію.

Однією з умов звільнення від кримінальної відповідальності також є виконання винною особою рішення суду про відшкодування моральної шкоди у випадку вчинення злочину, який спричинив шкоду честі та гідності особи або його сім'ї, навіть при відсутності матеріальної шкоди, винесене судом на вимогу потерпілого.»

Література

1. *Бантышев А. Ф.* Уголовный закон Украины в борьбе с терроризмом // Тероризм і національна безпека України: Мат. міжн. конф. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. – 276 с.
2. *Александров Ю. В., Антипов В. И., Володько Н. В.* и др. Уголовное право Украины: Общая часть. – К.: Атика, 2002. – 448 с.
3. *Михайленко П. П.* Уголовное право Украины. Общая часть. – К., 1995. – 256 с.
4. *Коржанский Н. И.* Очерки теории уголовного права. – Волгоград, 1992. – 92 с.
5. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах: Т. 3. – К.: Аконт, 1999. – 941 с.
6. *Воробей П. А., Коржанський М. Й., Щупаковський В. М.* Завдання і дія кримінального закону. – Київ, 1997. – 158 с.
7. *Бантышев О. Ф.* Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): Монографія. – К.: Вид-во НА СБ України, 2004. – 122 с.
8. Уголовный кодекс Швейцарии. – М.: Издательство «Зерцало», 2000. – 350 с.
9. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / Кол. авт. За заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Х.: Кроссрод, 2008. – 364 с.
10. Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 8. – С. 6-10.